

Prožívání epizodických situací – modality a hraniční případy

Ivan M. Havel

CTS (UK a AV ČR)
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Česká republika
havel@cts.cuni.cz

Abstrakt

V příspěvku jsou zkoumány možnosti reflektivní analýzy lidského prožívání komplexních epizodických situací. Je uvedeno několik modalit tohoto prožívání (časovost, prostorovost, struktura scény, zápletky aj.) a u každé z nich je věnována pozornost příslušným hraničním prožitkům (prožitkům na horizontu subjektivní zkušenosti). V pozadí úvah je pokus najít styčná místa mezi dvěma odlišnými přístupy v kognitivní vědě, z nichž jeden je založen na tzv. perspektivě první osoby (typické pro fenomenologii) a druhý na perspektivě třetí osoby (typické pro vědu).¹

1 Úvod

Jel jsem koňmo, sám, po celý chmurný, tmavý, tichý podzimní den, kdy mraky visely tísnivě nížko na obloze, neobyčejně pustou krajinou a konečně s večerními stíny octl jsem se před melancholickým domem Usherů.

První věta povídky E. A. Poa „Pád domu Usherů“ naladí čtenáře na ponuře romantický příběh, který je třeba číst někde na samotě, v pohodlném křesle u lampy, nejlépe za tichého, tmavého, chmurného podzimního dne. Zde máme však jen tu jednu větu; uvádím ji jako příklad popisu *epizodické situace*, což je hlavní téma této studie. Před dvěma lety jsem svůj příspěvek [1]² na této konferenci věnoval (lidskému) prožívání situací – jakýchsi elementárních epizod lidské zkušenosti (dnes dávám přednost termínu „epizodická situace“³). Charakteristické je, že každou takovou epizodu lze z principu vyprávět (je o čem mluvit), a to v první osobě (je to *moje* situace, ocitám se v ní, prožívám ji), mohu si ji pamatovat a

vybavovat jako vzpomínku a v její osobitosti ji rozlišovat od jiných situací či od nediferencovaného pozadí. Může to být krátký prožitek (*ocitnutí se před domem Usherů*), stejně jako delší zkušenost (*celodenní cesta pustou krajinou*).⁴ Jak vidno, jedna situace může obsahovat jinou situaci jako svou část, záleží, k čemu se upíná náš zájem.

Z odstupu si lze představit, že celoživotní příběh každého z nás je utkán z nepřeberného množství epizodických situací, které na sebe rozmanitě navazují, prolínají se a překrývají. Opakuji: jen z odstupu, tj. teoreticky. Svůj vlastní život nikdy nevidím jako celek, budoucí situace neznám a většinu dříve prožitých situací si nepamatuji.

Je ovšem možno mluvit i o epizodických situacích jiných osob, což mohou být i osoby fikčních světů (náš úvodní příklad). Takové situace neprožíváme autenticky, nýbrž *virtuálně*: podle stupně zaujetí se více či méně vžíváme do hlavní osoby děje.

Ve výše zmíněném příspěvku [1] jsem se zabýval některými charakteristickými *modalitami prožívání* situací, a to zejména dvěma – smyslem pro čas a smyslem pro prostor.⁵ V této studii pojednám vedle času a prostoru i o dalších pěti modalitách (smyslu pro strukturu scény, smyslu pro zápletku, smyslu pro působení, pocitu aktéra a pocitu vlastní tělesnosti), přičemž se u jednotlivých

⁴ V této studii rozlišuji výrazy „prožívání“ a „zkušenost“, což dovoluje (měkce) odlišovat jednak děje krátké až okamžité (prožívání, prožitek, zážitek, vždy s důrazem na to, že jde o zkušenost aktuální a uvědoměnou) od dějů spíše dlouhodobých (sbírání zkušenosti, životní zkušenost a neaktuální, případně neuvědoměnou zkušenost). V české fenomenologické literatuře se pro oba případy zpravidla užívá slovo „zkušenost“ a v angličtině je jedním slovem ani nelze rozlišit (slovo „experience“ má oba významy, na rozdíl například od němčiny, kde existují dvě slova, „Erfahrung“ a „Erlebnis“). Pokud bude z kontextu zřejmé, o čem mluvím, budu tyto termíny užívat i zaměnitelně.

⁵ Z mnoha významů slova „modalita“ jsem zvolil ten, který připomíná „modality vnímání“ (zrak, sluch, hmat,...). Ty jsou v přirozeném prožitku navzájem zpravidla úzce provázány (příklad: zrak, sluch a hmat při hře na hudební nástroj), lze je však zkoumat i reflektovat odděleně. Totéž platí i v našem pojetí modalit prožívání (viz [1] kap. 9 a zde kap. 2).

¹ Tato studie vznikla v rámci řešení výzkumného záměru CTS MSM 0021620845.

² Práce [1] ovšem není podmínkou srozumitelnosti dalšího výkladu.

³ Pokud v dalším pro stručnost píší „situace“ nebo „epizoda“, rozumím tím vždy „epizodická situace“.

modalit zvlášť zaměřím na případy jejich *hraničního prožívání*.

Předreflexivně prožívám aktuální epizodickou situaci jako jedinečný, jednotlivý a smysluplný celek, mohu ji však též – pokud chci – reflektovat z jistého teoretického odstup, a to buď v její konkrétnosti, nebo jako instanci obecné, konceptuálně (pojmově) uchopitelné epizodické situace.⁶ V rámci takto chápané *konkrétní* resp. *teoretické* reflektivity můžeme rozlišovat i zmíněné modalities, a to buď na příkladech konkrétních situací, nebo pojmově, jakožto aspekty prožívání obecné (generické) epizodické situace.

Při takto chápané reflektivní analýze mohu volit mezi dvěma epistemicky odlišnými tendencemi: první, subjektivizující tendence, je založena na *perspektivě první osoby* (hledisko prožívajícího „já“), druhá, objektivizující tendence, se naopak snaží důsledně držet *perspektivu třetí osoby* (pohled „odnikud“ či „odkudkoliv“, jak jej známe z přírodních věd).⁷ Aby nedošlo k nedorozumění: při obou tendencích je řeč na totéž téma: jaká je daná situace *pro někoho* (totiž pro toho, kdo ji prožívá), nikoliv jaká je „sama o sobě“. V perspektivě první osoby situaci prožívám (jakoby) *já*, máje přitom „privilegovaný“ přístup k svým vlastním prožitkům; naproti tomu v perspektivě třetí osoby ji prožívá myšlený *subjekt situace*⁸ (tedy „on“ – hlavní osoba situace), o němž proto hovoříme v třetí osobě singuláru (nebo též v první osobě plurálu: *my* ve významu kdokoliv).⁹ Žádnou z obou tendencí ovšem nelze dovést do „čistě“ podoby, volíme-li jednu, zpravidla se připlete do hry i druhá. Pojmově je dovedeme rozlišit (jako

⁶ Pojmově rozlišuji *reflektivitu* od *reflexivity* – reflektivita předpokládá jistý teoretický odstup a tematizaci toho, co je reflektováno, kdežto reflexivita by měla být chápána jako součást aktuálního prožívání, vytvářející v něm reflexní „smyčku“ (s různým možným stupněm uvědomění). Dle Husserla je reflexe možná jen díky retenčnímu chvostu prožitku. V této studii se zabývám výhradně reflektivitou a proto ani netematizuji reflektující subjekt jako takový. (K pojmu reflektivity viz [2].)

⁷ Termíny „perspektiva první osoby“ a „perspektiva třetí osoby“ [*first-person / third-person perspective*] jsou běžné v současné západní literatuře z kognitivní vědy a filosofie.

⁸ Takto budu i nadále užívat slovo „subjekt“ (ve shodě s literaturou v kognitivní vědě a tradiční psychologii).

⁹ Pokud se teoretik hlásí ke druhé tendenci, pak se zpravidla snaží zamlčet své vlastní, zkoumající a teoretizující já (po způsobu vědy) – zda a do jaké míry je to vůbec možné, je jiná otázka. Od čtenáře žádám určitou vstřícnost při orientaci ve spleti různě míněných podmětů, kdy „já“ a „my“ může být jednou autorské (já, autor, a my, autor + čtenář, případně my, badatelé), jindy zástupné (já, příklad člověka, a my, všichni lidé). V anglické literatuře se navíc používá i sugestivní „you“ (ve smyslu: „čtenáři, platí to o tobě, stejně jako o každém“).

pohled, perspektivu či popis v „první“ resp. „třetí osobě“), avšak v průběhu reflektivní analýzy vždy jen mezi nimi oscilujeme jako mezi dvěma nedosažitelnými póly.

V této studii předkládám k úvaze otázku, zda v případě hraničního prožívání v té či oné modalitě epizodické situace nedochází při reflektivní analýze ke sblížení obou perspektiv. Na horizontu prožívání by se obě tendence mohly střetnout, překrýt či splynout, což by vrhlo nové světlo na vzájemný vztah kognitivní vědy (jakožto vědy v třetí osobě) a fenomenologie (založené na perspektivě první osoby).¹⁰

Po tomto úvodu nejprve uvedu různé modalities prožívání epizodických situací (kap. 2) a poukážu na možnost jejich hraničního prožívání (kap. 3). V dalších kapitolách (4. až 10.) se budu podrobně věnovat jednotlivým modalitám a v závěru (kap. 11) upozorním na některé možnosti dalšího studia.

2 Modality situačního prožívání

Vraťme se k našemu příkladu jízdy k domu Usherů a povšimněme-li si blíže popisované situace – přesněji: toho, co je v úryvku o dotyčné situaci explicitně zmíněno. Můžeme rozlišit několik aspektů, které jsou do jisté míry univerzální (čili uplatňují se i u jiných, ne-li všech situací). Především je tu zmíněn čas (jízda *po celý den*) a prostor (jízda *pustou krajinou; nízké mraky; ocitnutí se před domem*). Prostor není prázdný, jsou v něm objekty, které se prostřednictvím sítě vzájemných pozičních vztahů podílejí na struktuře scény (*kůň + jezdec; mraky + obloha; jezdec + krajina; jezdec + dům*). A je tu ovšem i jakýsi děj, příběh či zápletko (*jízda, která končí ocitnutím se před osudným domem*). Tomu odpovídají první čtyři *modalities situačního prožívání* (z perspektivy jezdce–vypravěče):¹¹

- (1) smysl pro *čas a trvání* (temporalita),
- (2) smysl pro *prostor*,
- (3) smysl pro *strukturu scény* [*scene structure*] a
- (4) smysl pro *zápletku* [*plot*].

¹⁰ V této práci se nebudu zabývat fenomenologií klasického smyslu (rozvinutou Husserlem, Heideggerem a dalšími) a tudíž ani strukturou předreflexivního vědomí, ani obecnými podmínkami možnosti reflektivní analýzy – tu budu prostě předpokládat. Dodávám, že velmi zasvěcenou analýzu vztahu mezi (1) klasickou fenomenologií, (2) „fenomenologií“ v terminologii analytické filosofie a (3) kognitivní vědou podává Zahavi v knize [2] (srov. též [3]).

¹¹ Zde i dále budu v hranatých závorkách uvádět anglické varianty některých termínů.

Můžeme ovšem pokračovat a identifikovat implicitní vztahy (aspoň v našem příkladu nejsou přímo zmíněny), jako je působení něčeho na něco (večerní slunce *vrhá stíny*), speciálně pak, je-li působícím sám subjekt (jezdec *ovládá* koně), z čímž souvisí role vlastního těla (jezdec je si tak či onak vědom své tělesnosti v odlišení od okolí) a konečně vědomí si sebe sama jakožto prožívajícího. To vše je vzájemně prožitkově (fenomenálně) i logicky provázáno, nicméně si zavedme tyto další modalities prožívání:

(5) smysl pro *působení* [*efficacy*] (jak se vzájemně ovlivňují některé prvky situace, zejména kauzální vztah příčina-následek),

(6) pocit *aktéra* [*sense of agency*] (moje vlastní působení, cítím se být původcem svých činů),

(7) pocit vlastní *tělesnosti* [*emodiment*].

Konečně lze uvést ještě dvě další modalities, jimiž se však nebudu v této práci zabývat:

(8) pocit vlastního *já* [*self-awareness*].

(9) *intersubjektivita* a *socialita*.

V uvedeném výčtu prožitkových modalit si ovšem nekladu nárok na úplnost, ba ani na „správnost“ – jde o zkoušku teoretickou konceptualizaci a pro různé účely se mohou ukázat jako vhodnější jiná rozlišení.¹²

Nikoliv náhodou jsem některé modalities prožívání uvedl jako *mysl pro* něco. Slovo „mysl“ (stejně jako „modalita“ – viz. pozn. 4) zde má ve velmi obecné rovině naznačit podobnost s modalitami smyslového vnímání.

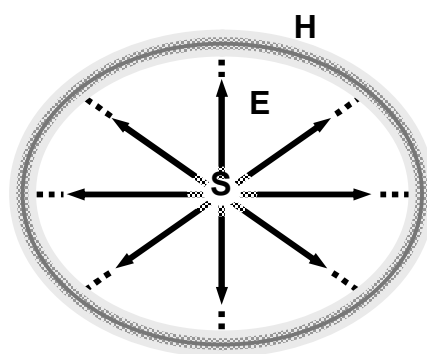
Čím více se v úvahách soustředíme na tu či onu modalitu, tím více se ukazuje, jak se všechny vzájemně prolínají, jak jsou provázány a jak na sobě závisí. Přesto si můžeme pojmovou analýzu v první fázi usnadnit metodou, kterou nazývám „per partes“: rozložit problém na několik komponent a zkoumat každou komponentu odděleně, vždy ovšem s přihlédnutím k existenci jiných komponent a jejich případných vlivů. Teprve v další fázi můžeme zaměřit pozornost na více komponent najednou a zjišťovat, jak vzájemně souvisejí a interagují. V našem přístupu hrají roli komponent jednotlivé modalities prožívání a jejich vzájemná interakce vede k *multimodálnímu prožívání* (opět aluze na multimodální vnímání). Uvidíme, že multimodální provázanosti se obecně nelze vyhnout.

¹² V práci [1] jsem vedle času, prostoru, strukturálních vztahů, tělesnosti a sebe-vědomí uváděl (intencionální) jednání a smysl situace. Nyní považuji jednání za kombinaci modalit působení, pocitu aktéra, tělesnosti a sebe-vědomí. Pocit smyslu (významu) situace nepovažuji za jednu z dalších modalit prožívání, nýbrž za něco, co je mimo či nad situací a jejími modalitami.

Z hlediska kognitivní vědy stojí za zmínku, že v některých případech je rozlišení modalit aspoň částečně podpořeno z několika zdrojů: (1) některými patologickými případy (jedno chybí, druhé je nedotčeno), (2) fyziologickými znalostmi mozku, (3) ontogenezí psychiky (různá stadia vývoje dítěte) a v neposlední řadě též introspekci (která je v kognitivní vědě dnes již považována za legitimní zdroj poznatků). K poznání intermodálních souvislostí může přispět studium hraničních prožitků jednotlivých modalit.

3 Pohled na horizont a za horizont: hraniční prožívání a empirická věda

Z přirozené zkušenosti víme, že každá aktuálně prožívaná situace je nutně omezená už proto, že biologická konstituce našeho těla a našich smyslů nedovoluje překročit určité hranice poznatelnosti, některé pevné a jiné proměnlivé, ale vždy nějak přítomné. Víme, že prožívaný prostor je omezen do dálky i do hloubky smyslovou nerozlišitelností detailů; že čas přímo neprožíváme mimo přítomnou chvíli a i v ní nejsme schopni si uvědomovat příliš krátké a příliš rychlé děje; víme, že struktura scény závisí na naší předchůdné obeznámenosti s předměty, s jejich prostorovými vztahy a s tím, jak a k čemu se nám nabízejí [*environmental affordances* (v gibsonovském smyslu, viz níže)] a konečně že příběhy, jichž se účastníme, nikdy neznáme v plné rozmanitosti jejich dějových prvků – na otázku, zda a jak jsou tyto prvky implicitně propleteny vzájemným působením (odtud „zápletka“), můžeme zpravidla odpovídat jen na základě domněnek a dohadů.

Fig. 1. Schematické znázornění horizontu epizodické situace (S – pozice subjektu, E – oblast prožívání, H – horizont prožívání).

V těchto všech dimenzích a v mnoha dalších jsou epizodické situace vždy nějak ohraničeny; pomyslnou

hranici, kterou takto v některém či ve všech směrech tušíme, nazýváme obecně *horizont* (Fig. 1). Horizont je paradox: v jistém smyslu je všude a přitom neexistuje, víme o něm a přitom jej nevidíme. Kdykoliv si myslíme, že se nám nějakým trikem daří horizont překročit, vždy se vynoří jen o něco dál. „Lidská bytost neunikne horizontu,“ napsal filozof Cornelius A. van Peursen, přičemž „horizont je lidské uchopení světa“ ([4], s. 188, 195).

To, co jsem právě napsal, je ovšem třeba číst opatrně. Příklady konkrétních horizontů a i obecný pojem horizontu jsem totiž formuloval jakoby z perspektivy třetí osoby (většinou skryté za oním zástupným „my“) – jako o objektech je o nich totiž možno mluvit jen z odstupu, z hlediska diváka (platí to i o schématu na Fig. 1). Současně však horizont je pevně svázán s perspektivou první osoby, účastníka (subjektu) situace. Jsou tu dva komplementární diskurzy, mezi nimiž je dobré umět pružně přepínat. Děláme to ostatně pořád, i v běžném životě, zvláště pak, když se rozhodneme reflektovat sebe sama v nějaké situaci. Je možné, že jediné díky takovémuto přepínání perspektiv jsme schopni si existenci horizontu vůbec připouštět a promýšlet.

Budu se zde mimo jiné zabývat *hraničními případy prožívání* [*liminal experience*]. Tím rozumím prožitky v „blízkosti“ horizontu té či oné modality prožívání.¹³ Uvažujme například vizuální vnímání. Normálně, když něco vidím, pak *vím*, že to vidím – jde o nadprahové [*supraliminal*] vnímání. Má-li však vizuální stimul příliš krátké trvání (řádově několik málo desítek milisekund), nepronikne do vědomí, nicméně tělo (neuronová síť) stimul zachytí a může na něj i reagovat – je to případ podprahového „vnímání“ [*subliminal „perception“*].¹⁴ To jsou dosti známé věci; mě však zajímá ona oblast *mezi* oběma případy (při délce stimulu kolem 100 ms), čili prahové či hraniční vnímání [*liminal perception*] – právě na horizontu vědomého prožitku. Důležité je toto: o vědomém prožitku mohu mluvit z perspektivy první osoby, přitom však nesmím (nemohu, neumím) překročit horizont (který je v našem vizuálním příkladu v jistém smyslu pevný, může ovšem záležet na jiných aspektech, únavě, náladě, kvalitě zraku apod.). O všem dalším (o zachycení stimulu neuronovou sítí či o intervalech měřených v milisekundách) umíme mluvit už jen v diskurzu třetí osoby (diváka, experimentátora, vědce).

¹³ Zde se nebudu zabývat patologickými kazuistikami, které by rovněž bylo možno považovat za specifické typy hraničních případů prožívání. Mnohdy mají i filosofickou relevanci mimo jiné tím, že ukazují na vzájemnou provázanost či naopak nezávislost různých modalit prožívání.

¹⁴ Uvozovky jsou proto, že o vnímání bychom správně měli mluvit jen v případě, že je uvědoměné.

Později (v kap. 10) se dostaneme k modalitě tělesnosti, pro niž americký filosof S. Gallagher [5] velmi obsírně a poučeně zkoumá kontrast mezi uvědoměnou představou (vlastního) těla [*body image*] a neuvědoměným tělesným schématem [*body schema*]. Píše: „Fenomenologie se setkává s určitými přirozenými omezeními, když se očitá před ne-fenomenálními procesy. Tělesné schéma v jistém smyslu představuje takové omezení.“ Zkoumání zmíněného kontrastu Gallagher nazývá *negativní fenomenologii* ([5], s. 40).

Jak jsem již naznačil, půjde nám hlavně o testování podobných kontrastů (anebo shod) mezi vědomými prožitky v perspektivě první osoby a poznatky v pohledu třetí osoby; zdá se, že k takovým kontrastům (shodám) může docházet právě na horizontu prožívání té či oné situační modality.

Abychom se vyvarovali nedorozumění, rozlišme si aspoň konceptuálně dva druhy hraničního prožívání (přesněji dva druhy horizontu). Příkladem prvního druhu je zmíněné prahové vnímání a rovněž prahové uvědomění si vlastního těla. Zde je horizont *aktuální* – je přítomen v konkrétní situaci, je v ní takřkajíc „nadosah“. Druhý druh hraničního prožívání (horizontu) lze označit jako *typologický*. Jsou případy, kdy pro některou modalitu rozlišujeme (rozumí se prožitkově, fenomenálně) různé typy prožívání, ale činíme tak spíše jen od situace k situaci (rozlišuji například úmyslný od neúmyslného pohybu ruky). Přitom si lze si myslet (nebo uspořádat) novou situaci tak, že odpovídající prožitek je právě na hranici mezi dotýcnými typy (například téměř nechtěný pohyb) a můžeme jej proto považovat za hraniční – nikoliv tedy vzhledem k horizontu dané situace, ale vzhledem k teoretickému horizontu třídy situací (v našem příkladu těch, v nichž dotýcný pohyb ruky je úmyslný).

Toto rozlišení druhů prožívání je spíše orientační a závisí na tom, jak široce chápeme pojem situace. Při jiném pojetí mohou oba druhy splýnout.

4 Smysl pro čas

Modalitě prožívání času jsem se podrobněji věnoval jinde ([1], viz též [6]); zde bych jen rád poukázal na některé aspekty, které souvisí s odlišným pojetím času z perspektivy první a třetí osoby. Pouze ve druhém případě se lze opírat o pojetí objektivního, měřitelného, fyzikálního či matematického času, který je programově oproštěn od vědomého prožitku pozorovatele (což ovšem nebrání tomu, aby byl – jakoby „zvenku“ – aplikován na pozorovaný subjekt).

Zhruba lze rozlišovat pět vrstev podle zmenšujícího se měřítka (objektivního) času:

(1) *autobiografický čas* epizodické paměti (léta, dny, hodiny,...);

(2) *supraliminální čas* těsně nad prahem vědomého prožívání (epizody s narativním obsahem); (od několika sekund do 10 ms – zdánlivá přítomnost [*specious present*] u Jamese [7] či přítomný moment [*present moment*] u Sterna [8]);

(3) *liminální čas* na prahu (blízko horizontu) vědomého prožívání (zhruba desítky milisekund);

(4) *subliminální čas* neuvědomovaných fyziologických a neuronálních (sub-perzonálních) procesů (od desítek milisekund k mikrosekundám);

(5) *fyzikální čas* v malém měřítku (řekněme mikrosekundy a méně – tedy včetně času subneuronálních procesů); pro naše další úvahy není důležité, zda fyzikální čas považujeme za ideální kontinuum či zda je v jemné struktuře diskrétní.

Všimněme si, že zatímco ve vrstvách (1) a (2) reflektujeme čas v perspektivě první osoby – jakožto *trvání*, jsou vrstvy (4) a (5) již mimo horizont naší zkušenosti a jsou tudíž přístupny pouze vědeckému popisu (v perspektivě třetí osoby).¹⁵ Proto nás ovšem nejvíc zajímá právě vrstva (3), kde se obě perspektivy mohou setkat. (K podobné problematice viz též [9–11]).

Od liminálního času lze odvodit představu minimální, *atomické epizody*, v níž prožíváme okamžitou přítomnost („teď“) bez extenze, jen s retenčně protenční polaritou (což je asymetrie mezi právě uplynulým a právě přicházejícím děním [12]). Nahlíženo z perspektivy třetí osoby (tedy z odstupu) lze na pojmu atomické epizody založit i představu „zrnitého“ času [*granular time*] jako proudu atomických epizod na pozadí objektivního času ([6], [13]).

S určitou dávkou nadsázky se dá říci, že smysl pro čas (jako trvání) se rodí na horizontu uvědomění. Atomické epizody se postupně slévají (mimo jiné díky pocitu, že jsem to stále já, kdo je prožívá) v jeden proud a v supraliminální vrstvě tak může vznikat pocit (či chcete-li, iluze) kontinuálního toku časového vědomí. Výše již citovaný fenomenolog S. Gallagher píše: „Zkušenost, místo toho, aby byla organizována v časovém proudu, spíše připomíná déšť dopadající na konečný povrch, kde se kapky zážitků sestřikují do kalužin smyslu, a ty jen občas vytvoří krátkodobý proud.“ ([9], s. 201).

Při úvahách o času a časovém vědomí se jakýmsi druhem „slévání“ setkáváme i na subliminální úrovni, kde je například dobře dokumentován sakadický pohyb

očí, díky němuž se krátké fixační periody (120 až 130 ms) střídají s periodami krátkodobé „slepoty“ během pohybu očí (s trváním do 100 ms); podprahové vjemy z fixačních period se nám ve vědomí slévají do jednoho celkového obrazu ([14], s. 63-64). Ale i na úrovni autobiografické dochází k něčemu analogickému: aniž bychom měli k dispozici kompletní vzpomínky na všechny epizody vlastního života, přesto získáváme pocit kontinuálního životního panoramatu ([15]).

5 Smysl pro prostor

Obrátíme-li pozornost na zkušenostní modalitu spojenou s prožíváním *prostoru*, pak si bez obtíží dokážeme představit souhru obou reflektujících tendencí, jedné směřující k objektivizujícímu diskurzu z perspektivy třetí osoby a druhé zdůrazňující subjektivní prožitek prostoru v perspektivě první osoby. Při první tendenci se spíše opíráme o abstraktní geometrickou intuici trojrozměrného prostoru, v němž se epizodická situace odehrává, a v němž lze z obecných zákonitostí perspektivy objektivně určovat vzhled prostorových útvarů a jejich relativní polohy v závislosti na pozici subjektu.

Pro nás ovšem bude zajímavější případ, kdy jde o aktuální prožitek prostoru v perspektivě první osoby. Říkat „jejíma očima“ vlastně nestačí, aspoň pokud to není míněno obrazně („její duší“). V práci [16] (viz též [1]) jsme navrhli několik variant, jak chápat zkušenostní prostor v první osobě – totiž jako *prostor k jednání* (rozumí se k vlastnímu jednání subjektu), především jako *prostor k pohybu*. Prostor lze takto chápat jako pole či varietu možností, které se subjektu otevírají – *ekologický prostor*. To ovšem již souvisí na jedné straně s tím, co se v něm nachází, na druhé straně s intencemi subjektu. Prostorovou zkušenostní modalitu pak nelze důsledně separovat od jiných modalit prožívání, jako je struktura scény, působení (jednání) subjektu a jeho tělesnost (viz níže).

Jaké jsou hraniční případy prožívání prostoru v první osobě? Na jedné (distální) straně bychom mohli uvažovat o představě absolutního, nekonečného, zcela prázdného, beztlížného prostoru, otevřeného, „svobodného“ (vzhledem k možnostem pohybu) subjektu – čili něco zcela ne-reálného, k čemu se můžeme zkušenostně blížit snad jedině v některých psychedelických stavech vědomí. Ale i tam, a samozřejmě ve všech běžných situacích, platí, že „lidská bytost neunikne horizontu“ – v případě prostoru se nám distální horizont jeví jako *praktické* nekonečno, jako zpravidla neviditelná a nehmatatelná, ale vždy přítomná mez dohledu, dosahu, dostupnosti.

¹⁵ Měřítkové vymezení se u posledních dvou vrstev ovšem nevztahuje na domény diskurzu odpovídajících vědních oborů (např. fyziky a neurovědy).

Představíme-li si, že se tento horizont přibližuje, hroubí do minimálního „zde“, blížíme se k opačné (proximální) straně spektra. Zkuste si představit prožitek totální nemožnosti pohybu, jak tělesného, tak myšleného (virtuálního). Jste v mlze, ve tmě, pohřben v hlíně hluboko pod zemí... Vždy však něco zůstane: jakýsi elementární, minimální prostor, založený na prožitku vlastní tělesnosti, ke kterému nutně patří i smysl pro elementární *směry* či *polarity* myslitelného, avšak nemožného pohybu: nahoru–dolů, dopředu–dozadu, na jednu stranu–na druhou stranu. Podobně jako u modalit časového prožívání z předešlé kapitoly, pro níž okamžitá přítomnost (žité „ted“) neměla v našem pojetí žádnou extenzi, měla však polaritu, tak i pro modalitu prostorového prožívání si můžeme představovat proximální horizont jako jakési „zde“ bez extenze, jen se (třemi) směry myslitelného, byť neuskutečnitelného pohybu. V práci [16] jsme v tomto smyslu hovořili o *prostoru elementární dostupnosti* (důraz na „elementární“, nikoliv na dostupnost)

I nyní se dá říci (opět s určitou dávkou nadsázky), že smysl pro prostor se rodí na horizontu uvědomění. Zde však podobnost prostoru s časem končí. Podstatný rozdíl je v tom, že pohyb a prodlévání v čase pro nás není totéž jako pohyb a prodlévání v prostoru.

6 Smysl pro strukturu scény

Od smyslu pro prostor *per se* je možno odlišit poněkud jiný smysl, který se uplatňuje, když se v prostředí vyskytují nějaké předměty¹⁶ a když mezi nimi jsou určité, hlavně poziční vztahy. Pak lze mluvit o *struktuře scény* – slovo *scéna* má zdůraznit právě tento aspekt (a poněkud potlačit dynamické aspekty situace). Z kognitivních schopností je pro smysl pro strukturu reálné scény klíčové vnímání, a to především vnímání vizuální, případně hmat.¹⁷

Na příkladu scény na Fig. 2. si můžeme ověřit aspoň čtyři kognitivně význačné aspekty smyslu pro strukturu scény, bez nichž by prožitek scény byl stěží představitelný. Jsou to:

(1) základní schopnost subjektu identifikovat vyskytující se předměty v jejich numerické identitě (má smysl je například počítat) a tudíž též schopnost rozlišit jeden předmět od druhého;

(2) znalost typologie předmětů (že závěs je závěs, halapartna je halapartna apod.) – je jasné, že v tomto aspektu se uplatňují znalosti a zkušenosti transcendingující aktuální situaci;

Fig. 2. Příklad scény (dle Steinberga)

(3) identifikovat vzájemné prostorové vztahy předmětů (co leží na podlaze, co visí na stěně, co je vedle čeho, co je blíž a co dál) – v tomto aspektu je důležité rozlišovat mezi vztahy, které jsou závislé na pozici prožívajícího subjektu, a těmi, které jsou relativně „objektivní“ (i když i to jen v pohledu subjektu), jde zde o rozdíl mezi *egocentrickou* a *allocentrickou* perspektivou;

(4) porozumění významu prvků scény i scény jako celku (např. co scéna pro mne znamená a co ode mne očekává).

Zejména v tomto posledním aspektu je struktura scény silně provázána s ostatními modalitami prožívání.

Enaktivní zaměření v kognitivní vědě zdůrazňuje souvislost mezi vnímáním a aktivitou subjektu (viz např. [17], [18]). V tomto pohledu obsah percepční zkušenosti je ve velké míře založen na senzomotorických znalostech [*sensorimotor knowledge*]. Určité části prostředí jsou pro subjekt „nabídkami“ [*affordances*] – což je pojem zavedený Gibsonem v rámci jeho ekologického přístupu [19] –, přičemž takové „nabízení není čistě objektivním faktem, nýbrž je vymezeno relativně vůči systému, který je schopen určitých věcí v okolí užívat.“ ([5], s. 243). Řečeno jazykem enaktivismu je můj prožitek scény cyklickým (recipročním) procesem, v němž moje senzomotorická znalost (soubor dovedností) průběžně interaguje s nabídkami scény. V tomto smyslu si scénu a její strukturu sami *zjednáваме* [*enact*].

Empirický výzkum v oblasti lidského vnímání se většinou orientuje na konkrétní vjemy konkrétních předmětů. Naproti tomu ekologický a enaktivní přístup

¹⁶ Či když v něm dochází k více či méně lokalizovatelným událostem, což zde nebudeme uvažovat.

¹⁷ Nelze ovšem vyloučit ostatní sensorické modalit, avšak vizuálnímu vnímání a vizuálním metaforám dávám přednost pro názornost a paradigmatičnost.

(v jisté míře navazující na gestaltismus 20. let minulého století) je připraven zkoumat lidské prožívání scény jako celku. Tradiční otázky vztahu tvaru k pozadí a přesouvání orientované pozornosti z místa na místo se vracejí v nové podobě.

Je to právě orientovaná pozornost, která je při vnímání scény pro člověka charakteristická. Výše zmíněné čtyři kognitivní aspekty, tak jak jsou vymezeny, předpokládají přesouvání pozornosti z místa na místo, počínaje (subliminálním) sakadickým pohybem očí a intencionálním rozhlížením konče. Prožitek scény jako celku tedy vyžaduje (až na triviální případy) určitou časovou extenzi, jejíž trvání si ani nemusíme uvědomovat. Atomická epizoda nabízí jen hraniční prožitek scény, zprostředkovaný lokalizovanou pozorností spolu s periferním uvědoměním si toho, na co není tato pozornost upřena. K perifernímu vědomí ovšem náleží i vědomí možnosti přesunout pozornost na něco jiného, čili možnosti si scénu intencionálně *zjednat* [18].

Scéna na obr. 2 je v tomto ohledu poněkud atypická: vytlačuje účastníka do role nezúčastněného diváka, kterému nezbyvá než (s vynaložením určitého úsilí) do scény vstoupit jako virtuální subjekt ([16]). V enaktivním přístupu má přítomnost subjektu na scéně závažnější úlohu, než že by jen určovala výchozí bod perspektivního vnímání. Je totiž rovněž výchozím bodem zasahování do děje (a hned se objevuje vazba k dalším modalitám: tělo, působení, zápletky).

Fig. 3. K. Hokusai, Fudži za bambusovým lesem (1834).

Proto se dá říci, že ke struktuře scény náleží i další dimenze, dimenze *dálky*. Gallagher píše: „Vnímání světa získává obrysy skrze možnosti mého vnímajícího těla, těla, které je lidské a je schopno poměrně daleko dohlédnout, může se však dotknout nebo uchopit něco, co je poměrně blízko.“ ([5], s. 140) Význam rozdílů mezi délkou a blízkostí v epizodické situaci si ukážeme na

jednom příkladu. Na Fig. 3. není na první pohled nic nezvyklého. Skrze bambusový les prosvítá obrys vzdálené hory Fudži. Nevím, jak vám, ale mně tento obrázek vždy přiměje k jakémusi elementárnímu prožitku distance mezi blízkým a vzdáleným, zdůrazněné neviditelnou, jen tušenou bezednou propastí mezi skupinou bambusových kmenů v popředí a horou v pozadí. Blízké a daleké – to jsou jen dva póly vzájemného vztahu: jedno nemůže být bez druhého. Snad je to právě tato distance, či přesněji ono blízké, co mne (zdalepak i vás?) vybízí, abych do obrazu sám vkročil, ne-li opravdově, tak aspoň virtuálně. Zdá se mi (vám také?), že sám stojím v onom bambusovém háji a skrze stromy obdivuji vzdálenou horu Fudži. Už nejsem jen *divák*, jsem *účastník* scény.

Do epizodické situace uvedené na začátku naší studie (cesta k domu Usherů) se polarita mezi blízkým a dalekým promítá do perspektivy jezdce (subjektu situace) poněkud jinak: blízkým je mu jeho kůň a zvolna se měnící výsek krajiny, kterým právě projíždí (a nakonec i dům Usherů), dalekým je celá ostatní krajina, jednak ta, kterou již projel, a jednak ta, která na něj teprve čeká.

7 Smysl pro zápletku

Pokračujeme v tomto posledním příkladu. Na první pohled se nic dramatického neděje, jezdec na koni jede celý den pustou krajinou, dokud se s večerními stíny neocne před domem Usherů. Ale právě tento závěr zřejmě otevírá nějakou zápletku. Víme, že příběh je psán pro nás, čtenáře, kteří jsme tu jen jako diváci sledující jezdce (v třetí osobě – „jeho“). I jako divák–čtenář se však mohu vžívat do pohledu a pocitů jezdce, hlavní osoby této epizody (navíc líčené v první osobě). Takže: celou cestu jsem ponořen do svých myšlenek, pustá krajina na mne nijak neútočí – až pojednou, hle, přede mnou melancholický dům Usherů. Co bude dál? Jak se věci vyvinou pro mne, co se mi odhalí, jak já se zachovám? Vida, jsem do situace zapleten, situace je mi *dána*.

Schválně jsem zvolil příklad, který je (zdánlivě) chudý na děj. Jistě si dovedete představit, že jste do nějaké situace zapleteni daleko více, kdy je na vás, jak jednat a tím něčeho dosáhnout (anebo něco pokazit). Stupeň vaší angažovanosti může být větší či menší. Všimněte si, že píšete v druhé osobě, i když pro mne je můj čtenář třetí osobou, vy pro sebe zase první osobou, aspoň pokud jste si nějaký konkrétní zážitek vybavili. Vyprávění svého a cizího příběhu nemusí být navenek příliš odlišné, což nijak nesnižuje závažnost rozdílů.

Co by však mohlo být hraničním prožitkem v modalitě smyslu pro zápletku? Nejspíš by šlo o něco, co je hraniční ve smyslu topologickém (viz závěr kap. 3 výše)

– představit si situaci postupně zbavenou zápletky, situaci bez příběhu, který by stál za řeč. Prostě nějaká statická scéna, kde se nic neděje, kde není rozdíl mezi divákem a účastníkem. Příkladem je obrázek Fig. 2 z předešlé kapitoly, kde jsme mohli nanejvýš registrovat různá výskytová jsoucna, typově je určovat, zjišťovat jejich vzájemné polohy a případně si je představovat z různých jiných perspektiv pohledu. O příběhu ani řeč. Ale je to vůbec možné? Mohli jsme si přece nějaký příběh domýšlet, dokonce tři typy příběhu, fikční, empirický a aktuální: první dva v perspektivě třetí osoby (první: kdo, kdy a proč si takto zařídil interiér, druhý: kdo, kdy a proč vytvořil tento obrázek) a třetí v perspektivě první osoby (příběh mého setkání s obrázkem jakožto obrázkem, nikoliv s vyobrazenou scénou). To jsou pak ale tři typově zcela odlišné situace a nemyslím, že by to pro naše účely přineslo něco zvlášť poučného.

Zajímavější by byly situace, v nichž by se dal odhalit nějaký horizont v aktuálním smyslu, jinak řečeno najít nějakou diferenci *uvnitř* situace, která by svým gradientem poukazovala k pomyslnému horizontu. Takový horizont by se zřejmě netýkal složitosti zápletky jako takové, nýbrž stupně, v jakém je subjekt epizody do zápletky zapleten, jak je v ní angažován. Dle naší hypotézy by hraniční případ angažovanosti měl poskytnout půdu pro splynutí perspektiv první a třetí osoby.

Předvedme si to na úryvku z románu současného anglického spisovatele Iana McEwana *Pokání* [20] (s. 298-9; hlavní osobou úryvku i celého románu je třináctiletá dívka jménem Briony):

Otočená k oknu se [Briony] zadívala na poklidné řadové domky, do kterých se opíralo slunce, a na cestu, kterou přišla od High Street. Překvapilo ji, že se jí ještě nechce odejít. Přestože [...se] bála, co dalšího ještě přijde. Pozorovala stařenu v tlustém zimníku, i když bylo takové teplo. Šla po druhém chodníku a na vodítku vedla nemocně vyhlížejícího břichatého jezevčíka. Cecilia a Robbie si teď tiše povídali a Briony se rozhodla, že bude jejich soukromí respektovat a neotočí se od okna, dokud na ni nepromluví. Uklidňovalo ji pozorovat tu ženu, jak otevírá vrátka, s nervózní precizností je za sebou pečlivě zavírá, potom se na půl cesty s obtížemi shýbá, aby vytrhla nějaký plevel z úzkého záhonu, který se táhl po celé délce cestičky. Pes k ní přitom připadl a olízl jí zápěstí. Žena se psem vešla dovnitř a ulice se znovu vyhlidnila.

Pro tuto situaci je klíčovou rekvizitou právě okno, které je předělem mezi tím, co je daleko, a tím, co je blízko (viz předchozí kapitolu). Dění *za oknem* je daleko, nevyžaduje od Briony žádnou činnost. To již neplatí o dění *před oknem*, které se jí bezprostředně týká (*bála se, co dalšího ještě přijde*) a do něhož navíc může, rozhodne-

li se, aktivně zasáhnout. Přesto scénu za oknem sleduje dlouho (tak dlouho, že stařena mezitím *stihla projít cestu od druhého chodníku skrze vrátka, zastavit se u plevelu a vejít do domu*) a všímá si přitom podrobností (*tloušťky stařenina zimníku, nemocného vzhledu jezevčíka a jeho břichatosti, nervózní preciznosti stařeny při zavírání vrátek, tvaru a umístění záhonu, psiho olíznutí*). Jako by se v pohledu do dálky Briony cítila osvobozena od delikátní situace před oknem.

Popsaná situace tedy sestává ze dvou scén oddělených oknem. O (dlíčovém) příběhu ve scéně za oknem se čtenář, – stejně jako Briony – dovídá celkem dost, zato o (dlíčovém) příběhu před oknem ví jen jedno: že neví – stejně jako Briony –, co vlastně si Cecilia a Robbie spolu říkají (situační znalosti čtenáře se zde příliš neliší od Brioniných).¹⁸

Čtíme znovu ve snaze vžívat se do Brioniny perspektivy první osoby. Nezdá se vám (tak jako mně), že vy sami stojíte u okna a spolu s Briony – takřka jejíma očima – sledujete stařenu, jezevčíka a vše, co se děje venku? Nic statického, i venku se odehrává příběh, jeho protagonistkou však není Briony, nýbrž stařena (pomíne-li jezevčíka). Takže vaše perspektiva (jakožto diváka – třetí osoby) se neliší od Brioniny perspektivy (jakožto účastníka – první osoby). Zcela v souladu s naším očekáváním splynutí obou perspektiv.

Že by to bylo jen díky ostrému kontrastu mezi scénou za oknem a scénou před oknem, kde je situace (pro Briony) daleko složitější?¹⁹ Je totiž příliš blízka a tudíž (navzdory perspektivě) nedovoluje takový odstup. Ostatně zde (před oknem) *já* vůbec nemám co dělat – nemohu a nesmím se plést do děje. A navíc zápletka, k níž zde (před oknem) dochází, je příliš propletena se zcela jinou situací, tentokrát *uvnitř* Brioniny duše (řečeno s dávkou metaforické licence). Což jsem schopen být v kůži Briony vstříc delikátní atmosféře *před* oknem?

8 Smysl pro působení

Ve velmi zjednodušujícím (redukcionistickém) pojetí lze v každém příběhu vysledovat určité elementární události, kdy něco *způsobuje* či *ovlivňuje* něco jiného – aspoň kdy *nám* se to tak jeví. Nejčastěji pak první pokládáme za *příčinu* druhého a druhé za *následek* prvního, přičemž jejich vzájemný (typicky asymetrický) vztah považujeme za případ vztahu *kauzálního*. O něm zpravidla před-

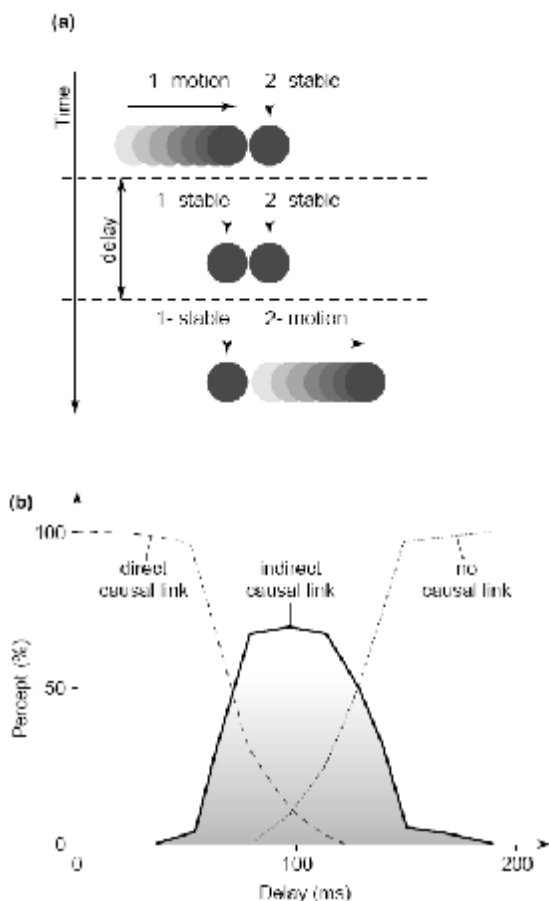
¹⁸ Pro náš výklad je vhodné brát popsanou situaci izolovaně, bez uvažování kontextu (zbytku románu).

¹⁹ Stálo by za úvahu, zda nejde jen o *iluzi* způsobenou tímto kontrastem (ve stylu známých optických klamů).

pokládáme, že je podložen nějakou obecnou (ať už známou či neznámou) pravidelností či zákonitostí.

Raději bych však mluvil o obecnějším, a proto méně určitém vztahu *působení* vůbec [efficacy]. Kausalita v běžném smyslu je jen jeho speciálním případem. Chci totiž zahrnout i případy, kdy v dotyčném působení tušíme *vůli* či *svévůli* nějaké (přítomné nebo nepřítomné) bytosti, anebo kdy jde (jen?) o jakési *tíhnutí* či *směřování* k něčemu (srov. pojem propenzity u Poppera [21], Sec. 27).

Fig. 4. Pocit kauzálního působení (dle Shallice [22]).

Proč tato obecnost? Jde mi totiž o přirozený, nepoučený a nikoliv nutně reflektovaný pocit, že některé prvky epizodické situace se tak či onak vzájemně ovlivňují, zatímco jiné jako by k sobě byly netečné. Tento pocit nás vede k rozlišování mezi ději, které připouštějí možnost vysvětlení (což ještě neznamená, že je umíme

nebo chceme vysvětlit), a ději „čistě“ kontingentními.²⁰ Či chcete-li, mezi jevy, kterým rozumíme, a proto se jim nedíváme, a jevy, které nás mohou překvapit (což je ovšem poněkud jiné rozlišení).

Pro naše uvažování o horizontech prožitků stojí za zmínku psychologické experimenty z 60. let, při nichž testovaná osoba sleduje pohyb dvou disků na obrazovce [22]. První disk se pohybuje rovnoměrně dokud se nedotkne druhého (stojícího) disku, načež se zastaví; po určité prodlevě se druhý disk dá do pohybu a pokračuje ve stejném směru jako první disk (Fig. 4 (a)). Ukázalo se, že při trvání prodlevy pod 70 ms má pokusná osoba pocit přímé fyzické kauzality, zatímco při prodlevě mezi 70 a 140 ms má pocit skrytého nepřímého působení a nad 140 ms dokonce žádnou souvislost nepocítuje (Fig. 4 (b)). Jde tedy o jeden konkrétní případ, kdy byl identifikován (v diskurzu objektivního měření) horizont modalit (subjektivního) smyslu pro působení.²¹ V našem pojetí (kap. 3) je to horizont typologický, protože různá trvání prodlevy odpovídají různým situacím.

Smysl pro působení v hraniční podobě prozrazuje úzkou souvislost dvou modalit, totiž smyslu pro čas a smyslu pro působení (dokonce v podobném měřítku času). Naproti tomu se nezdá, že by pro dualitu perspektiv přinesl něco podstatně nového ve srovnání se smyslem pro zápletku. Pokud se ovšem nezeptáme, zda se v roli působilce (příčiny) neocitá právě prožívající subjekt sám. To by ovšem mělo zásadní význam a proto volím tento případ jako samostatnou modalitu prožívání.

9 Pocit aktéra (smysl pro vlastní působení)

Pomineme-li méně zajímavé případy nechtěných vlivů (např. kdy zatěžuji židli či překážím ve dveřích), jde tu o velmi závažnou věc: o *pocit aktéra* [sense of agency, sense of authorship] – že jsem to já, kdo je intencionálním původcem nějaké události, kdo něco (vědomě a ze své vůle) způsobil, kdo zasáhl do děje (což ovšem úzce souvisí s vědomím sebe).²² Uvedme si opět literární příklad, tentokrát jednu drobnou epizodu z Lewisovy Alenky v kraji divů:

²⁰ Rozlišování velmi relativní, závislé na domněle diskurzu a na našich znalostech světa.

²¹ Bylo by zajímavé uskutečnit mnoho dalších variant tohoto experimentu, v nichž by parametrem nebylo trvání prodlevy, ale něco jiného (například změna směru pohybu).

²² Poznávám, že nerozlišuji pojmy akt, akce, skutek, konání, činnost a jednání. Ve všech případech jde o chování na základě vědomého záměru (což nemusí platit pro libovolný pohyb těla nebo jeho částí). V české fenomenologické literatuře je dáována přednost slovu *jednání*.

Alenka si s úžasem všimla, že jakmile oblázky dopadnou na podlahu, hned jsou z nich koláčky, i dostala šťastný nápad. "Když sním jeden koláček, jistě to zapůsobí na mou velikost, a protože větší už být nemohu, budu nejspíš menší."

Změnu oblázků v koláčky Alenka zřejmě chápala jako kauzální událost: jednak k ní došlo rychle (vlastně *hned*, což je zřejmě údaj pro trvání kratší než 70 ms), jednak se totéž opakovalo pro různé oblázky (je užit plurál). Proto se Alenka nedivila. Zda svůj šťastný nápad chápala jako následek svého pozorování, to se z úryvku nedovíme (byla by to kauzalita na úrovni mysli), zato obsah citovaného nápadu se týká dvojího působení, jednak objektivního (*koláčky zapůsobí na Alenčinu velikost*), jednak (plánovaného) přímého zásahu jednajícího (*Když sním koláček, zapůsobí to na mou velikost*).

Existují psychologické testy na rozlišení hranice mezi pocitem aktéra a pocitem, že dění není subjektem ovlivněno. Testovaná osoba sleduje svůj pohyb na počítačovém obraze, který je více či méně zpožděn. Je-li toto zpoždění pod 150 ms považuje sledovaný pohyb za svůj vlastní, jinak jej za vlastní nepovažuje. Ukazuje se tak jeden specifický horizont pocitu aktéra, a to vzhledem k času; podobně jako při prožitku kauzality, jde o horizont typologický.

Pokud se naproti tomu zajímáme o aktuální horizont pocitu aktéra, je situace jiná. Chtěli bychom zkoumat, zjednodušeně řečeno, „kde“ je při dané konkrétní akci hranice mezi její intencionální komponentou (intence v akci [*intention in action*] dle Searla [23]) na jedné straně a mimovědomou, neosobní [*subpersonal*] tělesnou motorikou na straně druhé.

Opět nabízím ukázkou fikční situace z literárního díla, konkrétně z již dříve citovaného románu I. McEwana Pokání ([22], s. 36).²³ Třináctiletá Briony právě sedí na podlaze dětského pokoje a prohlíží si ruce.

Zvedla jednu ruku, sevřela prsty a podívovala se, tak jako dříve už vícekrát, jak k této bytosti, tomuto stroji na uchopování, masitému pavoukovi na konci své paže, která ji na slovo poslouchá, přišla. Nebo žije nějakým svým vlastním malým životem? Ohnula prst a narovнала jej. Mystérium tkvělo v okamžiku, než se prst pohnul, ve chvíli předělu mezi nehybností a pohybem, kdy se její záměr stal skutečností. Bylo to, jako když se tříští vlna. Pomyslela si, že kdyby se tak mohla ocitnout na hřebenu vlny, mohla by najít tajemství sebe samé, tu část své osoby, která je skutečně za všechno zodpovědná.

²³ Úryvkem se obšírněji zabývám v práci [24] (z níž zde některé části opisuji). V úryvku budu o něco níže pokračovat (vše ze s. 36 cit. d.)

Čemu se vlastně Briony podivuje, a to nikoliv poprvé? Ne tomu, že má před očima jakousi *bytost*, ale tomu, jak k oné – navíc na slovo poslušné – bytosti *přišla!* Kdyby si ten masitý pavouk, dělal co by chtěl, kdyby se třeba vysmekl a složil v nějakém koutku, tomu by se Briony zřejmě nedivila. Máme však spolu s Brionou před očima něco, co není samostatné, co poslouchá – dokonce na „slovo“! *Slovo* zde znamená vědomý záměr, který zpravidla lze verbalizovat, *na slovo* pak navozuje soulad mezi chtěním a uskutečněním, mezi úmyslem a jeho splněním.

Ale přesto ruka má svou vlastní, osobitou roli, například roli uchopovací. Je-li to stroj *na* uchopování, je na mnohé výkony již předem připraven, své dovednosti si nosí s sebou. Ty jsou zčásti nebo úplně za horizontem (chce se říci *pod* horizontem) vědomé kontroly. Chci si třeba zapnout knoflík. Stačí rukám naznačit, *co* mají udělat (třeba: „Zapněte mi prosím knoflík!“), ony pohotově převezmou složitý úkol a provedou jej samy do všech pohybových podrobností (že vlastně ani nevím, jak to dělají, si uvědomím až když si musím zapnout knoflík jen jednou rukou, levou). Inteligence ruky se projeví při zapínání knoflíku, zavazování tkaniček, při hře na klavír anebo míchání karet. Ruku lze mnohému naučit, ale něco už musí v sobě mít, co se projeví právě schopností něčemu se takto naučit. Stačí jen pohlédnout na svou vlastní naučenou ruku v akci. (Nesmíme jí do toho příliš mluvit, mohla by nás začít poslouchat a jsouc poslušná – *na slovo* –, zapomněla by na svou šikovnost.)

Briony jeden ze svých prstů ohnula a pak narovнала. *Mystérium tkvělo v okamžiku, než se prst pohnul, ve chvíli předělu mezi nehybností a pohybem, kdy se její záměr stal skutečností.* Zdalipak je ten okamžik předělu postižitelný? Postižitelnost zde ovšem znamená zkušenostně zachytit, zažít, prožít. To však vyžaduje čas: jak víme, bodové okamžiky jsou daleko za (chce se říci hluboko pod) horizontem vědomí. K tomu píše Wittgenstein: „Konání samo vypadá jako něco, co nemá žádný objem zkušenosti. Jako jakýsi nerozprostraněný bod, špička jehly. Vlastním agens se zdá být právě tato špička. A to, co se děje v jevové skutečnosti, jako by bylo jen následkem tohoto konání. Zdá se, že ‚konám‘ má zcela určitý smysl, od jakékoli zkušenosti oddělený.“ ([25], par. 620).

Co je pro Wittgensteina špička jehly, nazývá Briony hřebenem vlny – všimněme si však jistého rozdílu: Wittgensteinova představa je statická (bod, špička jehly), Brionina dynamická – nepostižitelný přechod od hladké vlny k tříšti. Jako by znala teorii nelineárních systémů.

Brionina meditace v dětském pokoji pokračuje.

Dala si ukazováček blíž k obličejí a upřeně se na něj zadívala, pobízela ho, aby se pohnul. Zůstal nehybný, protože předstírala, nemyslela to úplně vážně, a

protože chtění, aby se pohnul, nebo chystání se s ním pohnout, nebylo totéž, jako s ním skutečně hýbat. A když pak nakonec prst přece pokrčila, jako by ta činnost začala v samotném prstu, ne v některé části její mysli. Kdy poznal, že se má pohnout, kdy ona poznala, že s ním má hnout? Nepřistihla se při ničem. Bylo to buď anebo.

Zdálo by se, že Briony si takto empiricky dokázala existenci rozdílu mezi úmyslem (chtěním a chystáním se) a skutkem (pohybem). Zde však musíme být opatrní. Pokud bychom chtěli takovýto rozdíl fenomenálně vykázat i v dokončeném jedinečném aktu (skutečném pohybu prstu), čili rozložit jej na dva různé dílčí prožitky (úmysl a skutek), nepodařilo by se nám to.

K této otázce stojí za povšimnutí další pasáž z Wittgensteina: „Ale nezapomínejme na jednu věc: když ‚zvedám ruku‘, tak se moje ruka zvedá. A vyvstává problém; co je to, co zbude, když od skutečnosti, že zvedám ruku, odečtu to, že se moje ruka zvedá?“ (tamt., par. 621).

Cožpak lze takto „odečítat“ jedno od druhého? Konceptuálně asi ano, šlo by o obecnou otázku, zda úmyslný pohyb je něco víc než událost, než fyzický pohyb, který můžeme pozorovat, ba i zakoušet. Lze však odečítat prožitky jako takové? Pravda, dovedu si představit, že spatřím svou ruku, jak se sama zvedá bez mého vědomého přičinění, podobně jako se zvedá moje noha po úderu kladívka neurologa. To by však byl zcela jiný pocit, než když vidím, jak se moje ruka zvedá právě díky mé snaze ji zvednout. Takže nevím, *jak* a *co* bych měl v druhém případě odečítat.

Z podobného důvodu není zcela jasné, o jakém „zbytku“ by se zde vůbec dalo uvažovat: pokud by šlo o pocit z úmyslu jednat bez skutečného jednání, jako když Briony *předstírala, nemyslela to úplně vážně*, pak by šlo o něco jiného než myslet to vážně a odečíst výsledek. A pokud by to měl být vážně míněný pokus zvednout ruku, která by však neuposlechla v důsledku paralýzy či vnější zábrany, případně když by ruka chyběla (po amputaci), pak by to opět bylo něco jiného než prožitek úspěšného zvednutí vlastní (zdravé) ruky. Takové případy neuposlechnutí jsou známy v neurologických a psychiatrických kauzistikách a postižený subjekt je zpravidla prožívá s rozpaky, údivem, či frustrací, které lze stěží „odečíst“ od celkového prožitku.²⁴ Naproti tomu „úmyslný pohyb je charakterizován nepřítomností

²⁴ Platí to i pro inverzní případ, kdy je uměle vyvolán nechtěný pohyb. Často citován je případ Penfieldova pacienta, jehož motorická oblast mozkové kůry byla elektricky stimulována s následným svalovým pohybem. Pacient reagoval slovy: „Já to neudělal, vy jste to udělal!“ (viz [26]).

podivování se“ (tamt., par. 628), a proto svou vlastní zručnost běžně neobdivujeme.

Ptejme se tedy, zda Brionin experiment s prstem pomáhá objasnit problém formulovaný Wittgensteinem („co zbude, když ... odečtu to, že se moje ruka zvedá?“) a co by to znamenalo pro pochopení aktuálně hraničního prožitku osobního přispění při uskutečnění úmyslného pohybu. Právě zvedání ruky si volí jako příklad intencionálního aktu J. R. Searle, který svým charakteristicky analytickým stylem rozebírá rozdíl mezi předchůdnou intencí (předsevzetím) něco učinit [*prior intention*] na jedné straně a intencí v aktu [*intention-in-action*], k níž dochází při fyzickém pohybu těla, na straně druhé. Píše: „Máte-li intenci v aktu [například zvednout ruku], u níž však nedošlo ke splnění podmínek uspokojení [*conditions of satisfaction*]; zde: že se vaše ruka zvedla, aspoň jste se pokusili. V typickém případě předem rozmyšleného aktu, při němž jednáme na základě předchůdné intence, jako při zvedání ruky [třeba v úmyslu hlasovat], je struktura celé záležitosti tato: nejdříve jsem vytvořil předchůdnou intenci (jejíž podmínkou uspokojení je, že právě ona má způsobit celý akt) a poté jsem celý akt provedl, kde celý akt má dvě komponenty, intenci v aktu a pohyb těla (přičemž podmínkou uspokojení intence v aktu je, že právě tato intence v aktu má způsobit dotyčný pohyb těla).“ ([23], s. 45).

Takovýto rozklad umožňuje Searlovi odhalit dvě „mezery“ [*gaps*] v kauzální sekvenci, které jsou obě otevřeny pro zásah svobodné vůle. První mezera je mezi rozvažováním (například, zda hlasovat pro nebo proti) a rozhodnutím jakožto předchůdnou intencí (úmyslem hlasovat pro), druhá mezera je mezi předchůdnou intencí (úmyslem hlasovat pro) a intencí v aktu (pokusem zvednout ruku).²⁵ A poznamenává: „Mezi intencí v aktu a pohybem těla neexistuje takováto mezera. Pokouším-li se něco opravdu udělat a jsem-li úspěšný, pak můj pokus musí kauzálně stačit k úspěchu.“ (tamt., s. 50).

Rozumím tomu tak, že pokus (snaha) zvednout ruku již neposkytuje prostor k rozhodnutí ruku nezvednout (což je vlastně analytické tvrzení o pojmu „pokus“). Slova „pokus“ a „snaha“ jsou zde ovšem znavena jisté své konotace, podle níž by přitom bylo nutno vynaložit úsilí proti nějakému odporu. Tato konotace vystupuje naopak do popředí v případě paralýzy nebo vnější fyzické zábrany pohybu a vedla též asi Wittgensteina k výroku „Když zvedám ruku, tak se většinou *nepokouším* ji zvednout.“ (tamt., par. 622).

Co z toho plyne pro Brionin experiment s prstem? Přijmeme-li Searlovu analýzu, dalo by se říci, že se

²⁵ Searle zmiňuje ještě třetí mezera, která se uplatňuje při jednání s časovým rozpětím.

Briony podařilo fenomenálně (prožitkově) doložit faktický rozdíl mezi úmyslem, jakožto předchůdnou intencí, a pokusem (snahou), jakožto intencí v aktu, nikoliv však rozdíl mezi pokusem (o pohyb) a fyzickým pohybem *per se*. Když Briony prst *pobízela, aby se pohnul, ale nemyslela to úplně vážně*, lze to interpretovat tak, že uměle zvětšovala existující mezeru mezi předchůdnou intencí (pohnout prstem) a intencí v aktu (uskutečnit tento pohyb). *A když pak nakonec prst přece pokrčila* – pak už neexistuje žádný prostor k rozhodování, je to již úspěšný akt sám, v němž, jak jsem se pokoušel výše naznačit, není fenomenální rozdíl mezi pokusem učinit pohyb a fyzickým pohybem. Rozdíl je ovšem konceptuální, což vyplývá z existence neúspěšných aktů (patologické případy, vnější zábrany a umělá stimulační – viz výše). Bez konceptuálního rozlišování by ostatně Searle nemohl mnohé ze svých tezí formulovat.

Zdůrazňuji, že řeč byla o *fenomenálním* rozlišení – čili jako by šlo o dva různé vědomé prožitky (například oddělené v čase), oba v perspektivě první osoby. Skutečnost, že v první osobě neprožívám odděleně pokus učinit pohyb a pohyb sám, neznamená, že rozdíl se neobjeví v perspektivě třetí osoby. Pohyb lze nejen vnímat, ale i registrovat, měřit, vykládat vědecky odkazem na příslušné fyziologické procesy; nic z toho se ovšem nevztahuje k pocitu *jaké to je* pohyb učinit. Takto se na horizontu prožívání (v modalitě pocitu aktéra) dostávají do těsné blízkosti perspektivy první a třetí osoby, aniž by však v tomto případě jakkoliv splýnuly.

Briony se dále ptá: *Kdy [prst] poznal, že se má pohnout...?* Disociace mezi mnou a mým prstem se objeví jakmile bych se snažil – podobně jako Briony – přiznat prstu jeho vlastní vůli. Pak bych totiž nekrčil prst, pouze bych jej o to žádal, a jen tak by mělo smysl jej chválit za to, že „na slovo poslouchá“. Nemusel by totiž.

V takovém případě (při vědomém reflektování své akce) by bylo možno odhalit další rozdíl: mezi mým pokynem (intencí v akci), jemuž rozumím, a realizovaným fyzickým pohybem, jemuž nerozumím ve všech detailech provedení – při němž nemám jinou možnost, než se spolehnout na prst sám. Jenom on (spolu se svým řídicím centrem kdesi v motorické části mozku), poté, co *poznal, že se má pohnout*, ví, *jak to zařídít*. Umíte stříhat ušima? Skřížít prsty?

10 Pocit vlastní tělesnosti

Pocit, že jsem aktérem v nějakém dění, zejména pokud toto dění spočívá ve fyzickém pohybu nebo je jím zprostředkováno, je pevně svázán s pocitem vlastní tělesnosti. Je to tradiční téma filosofů, které se v poslední

době dostává do centra pozornosti i v rámci kognitivní vědy (např. [17]). Zde se přidrží již citované nedávné monografie Shauna Gallaghera [5]²⁶ která je podle mého názoru velmi důležitá svou snahou integrovat fenomenologii (v první osobě) [*first-person phenomenology*] a vědu o vtělené kognici (ve třetí osobě) [*third-person science of embodied cognition*].

Vychází z důležitého rozlišení mezi tím, kdy si vědomě všímáme svého těla a kdy je tělo jen na periférii naší pozornosti. Nejnápadnější je toto rozlišení u těch tělesných akcí, jejichž tělesnou stránku si samu o sobě neuvědomujeme, akce si uvědomujeme jen na úrovni intencionálního projektu. K tomu odkazují na předchozí kapitoly). V tomto smyslu je tělo (za normálních okolností a v určitém stupni) zkušenostně transparentní [*experientially transparent*] (s. 37).

Jak už jsem se zmínil, Gallagher konceptuálně rozlišuje mezi tím, co nazývá *tělesným obrazem* [*body image*] a *tělesným schématem* [*body schema*] (oba termíny užívali již předtím jiní autoři v různých významech, Gallagher se snaží o jejich přesné vymezení). Tělesný obraz je dle něho tvořen „systémem percepce, postojů a přesvědčení vztahujících se k vlastnímu tělu,“ zatímco tělesné schéma je „systém senzomotorických schopností, které fungují nevědomě či aspoň bez nutnosti uvědoměného monitorování.“ (s. 24).

Gallagher věnuje zvláštní pozornost propriocepti (smyslu pro pozici různých částí těla na základě údajů ze svalových a kloubových receptorů polohy). Právě u ní lze nalézt přechod od nevědomé, sub-perzonální *informace* k proprioceptivnímu autoreferenčnímu *uvědomění si* těla, které je ovšem v běžném životě nereflektováno, je na periférii či zcela mimo naši pozornost.

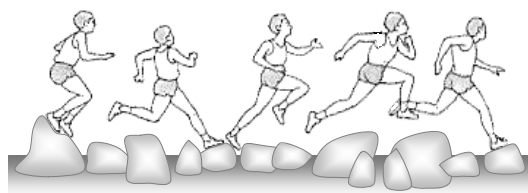

Fig. 5. Efekt kamzíka

Jako názorný příklad různých stupňů uvědomění si těla bych rád uvedl jeden typ zkušenosti, kterou většina z nás asi má (nazývám ji *efekt kamzíka*). Představte si, že se snažíte přeběhnout řeku po vyčnívajících kamenech (musíte běžet rychle, abyste udrželi rovnováhu – viz Fig. 5).

²⁶ Odkazy na stránky v dalším textu se vztahují k této publikaci.

Setkávají se zde tři úrovně pohybu podle stupně vědomé pozornosti:

- (1) distální intence (chcete se dostat na druhý břeh);
- (2) bezprostřední (proximální) intence (na který kámen se chystáte stoupnout);
- (3) senzomotorické funkce operující pod hladinou autoreferenční intencionality (není čas na to, aby se jim vědomí věnovalo, musíte běžet rychle, jako kamzík po skalách).

Nejzajímavější pro nás je asi úroveň (2), která odpovídá hraničnímu případu v modalitě prožitku vlastní tělesnosti, čili aktuálnímu horizontu tohoto prožitku (ve smyslu kap. 3). Úroveň (3) je již mimo tento horizont. Gallagher píše: „Znalost toho, co dovedou mé nohy, je v mém těle, nikoliv v reflektujícím či intelektuálním postoji, který bych ke svým nohám mohl zaujmout.“ (s. 74).

Od pocitu aktéra (autorství akce), o němž jsem psal v předchozí kapitole, lze odlišit *pocit mojství*²⁷ [sense of ownership], čímž se rozumí pocit “vlastnění” těla, kdy tělo považují za své, a to – v normálním případě – včetně jeho (tedy *mých*) pohybů. Pocit mojství předchází každý akt upření pozornosti k vlastnímu tělu, a proto nemá v normálních případech smysl říkat, že si tělo přivlastňují – musel bych si ho totiž nejdříve “odvlastnit”, což je postoj, který najdeme snad jen u určitých patologických případů. Ostatně jsou to právě takové případy (viz zmínka v předchozí kapitole), které odlišují pocit mojství od pocitu aktéra. Mohu říci: „je to pohyb mnou (mou rukou), nikoliv pohyb můj (mnou chtěný a iniciovaný).“

Připomeňme si znovu Brioninu meditaci nad vlastní rukou: *Jak k této bytosti, tomuto stroji na uchopování, masitému pavoukovi přišla?* Ruka je ve své poslušnosti sice obdařena svérázným bytím ale ať už je to bytí strojní (algoritmické) nebo pavoučí (zčásti samostatné), vždy je něčím, co je její, Brionino. K čemu přišla, to je její.

11 Závěr

V této studii jsem se pokusil otevřít jistý specifický směr uvažování o lidském vědomí. Jako východisko jsem zvolil skutečnost, že v běžném životě se člověk nesetkává s jednotlivými, z kontextu vytrženými fenomény, nýbrž prožívá komplexní situace či životní epizody v jejich celistvosti, omezené jen jakýmsi (pomyslným) horizontem, nepřekročitelným zevnitř (v první osobě), avšak v jisté míře přístupným objektivnímu (např. vědeckému) pohledu (v třetí osobě). Z toho jsou odvozeny i dvě tendence v reflektivní analýze epizodických situací, u nichž se zpravidla zdůrazňuje jejich vzájemná neslučitelnost (existence tzv. explanační mezery).

²⁷ Slovo „mojství“ jsem si vymyslel.

Ukázalo se, že v blízkosti horizontu prožívání nemusí jít o něco tak radikálního. Jde tu ovšem o horizont v mnoha odlišných směrech, a proto (a i z jiných důvodů) jsem zvolil metodu analýzy „per partes“ – pojmově rozlišit několik různých modalit prožívání a v první fázi studia se zaměřit na každou z nich odděleně. Jde o otevřený projekt a před námi se ihned rýsuje řada témat, která by si zasloužila další zkoumání. Uzavírám několika náměty v tomto směru:

(1) Zabývat se (nejméně) dvěma dalšími modalitami (které byly jen letmo zmíněny v kap. 2). První je *pocit vlastního já* čili *jáství*²⁸ [selfhood], což je modalita z filosofického hlediska velmi obtížná až problematická,²⁹ ale vrhla by světlo na subjektivní stránku ostatních modalit (velmi podrobně se jástvím zabývá D. Zahavi [2]). Druhou a poslední modalitou v našem výčtu byla *intersubjektivita* či *socialita*, která se týká vztahu ke druhé osobě, potažmo k širší lidské komunitě, včetně smyslu pro jazykovou i mimojazykovou komunikaci.

(2) Realizovat druhou fázi metody „per partes“, čili ukázat, jak jsou některé (nebo všechny) modalitty spolu provázány a propojeny (některé souvislosti jsem již uvedl na různých místech výkladu).

(3) Zaměřit se podrobně na problém hraničních (liminálních) prožitků, klasifikovat je podle typů a podle případných důsledků pro vztah mezi perspektivami první a třetí osoby.

(4) Zabývat se patologickými případy, které mohou podpořit i některá teoretická rozlišení (v tomto směru existuje bohatá literatura, namátkou uvádím [8], [27] a příslušné kapitoly v [2] a [5]).

(5) Rozšířit studium na vztahy mezi různými epizodickými situacemi – jak se vzájemně ovlivňují, jakou roli hraje identita prvků a zejména identita subjektu, která nutně překračuje horizont jednotlivé epizody – až po *životní (autobiografické) panoráma* jedince (srov. [15]).

(6) Zkoumat příklady epizodických situací ve fikčních světech v literatuře a dalších uměních (několik takových příkladů jsem již použil).

(7) Zvlášť důležité je pohlédnout na každou situaci z hlediska subjektu jako něco, co je nabito *smyslem*, co pro něj má význam, něco mu nabízí a něco od něj žádá. Nejde jen o další situační modalitu, jde spíše o syntézu všech ostatních modalit.

²⁸ Slovo “jáství” jsem si nevymyslel. Pochází od A. Haverocha z r. 1919.

²⁹ Ne zcela doceněným přínosem v tomto směru je dílo Martina Heideggera (zejm. [28]).

Literatura

- [1] I. M. Havel: Modality subjektivně prožívaných situací. In: (J. Kelemen a V. Kvasnička, eds.) *Kognice a umělý život IV*. Slezská universita v Opavě, Opava 2004, 159-178.
- [2] D. Zahavi: *Subjectivity and Selfhood: Investigating the First-Person Perspective*. MIT Press, Cambridge, Mass., 2005.
- [3] Gallagher, S.: Od fenomenologie ke kognitivní vědě. *Aluze* 03 (2003), 92-102.
- [4] C. A. van Peursen: The Horizon. In: A. Elliston and P. McCormick (Eds.), *Husserl: Expositions and Appraisals*. Univ. Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, USA, 1977, 182-200.
- [5] S. Gallagher: *How the Body Shapes the Mind*. Oxford U.P., Oxford 2005.
- [6] I. M. Havel: A Structure of Experienced Time. In: R. Buccheri et al. (eds.); *Endophysics, Time, Quantum and the Subjective*, World Scientific Publishing Co., 2005, 163-188.
- [7] W. James: *The Principles of Psychology*. New York: Dover 1950/1890.
- [8] D. N. Stern: *The Present Moment in Psychotherapy and Everyday Life*. Norton, New York, 2004.
- [9] S. Gallagher: *The Inordinance of Time*. Northwestern University Press, Evanston 1998.
- [10] F. Varela: The specious present: A neurophenomenology of time consciousness. In J. Petitot et al. (eds.) *Naturalizing Phenomenology*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1999, 266-314.
- [11] T. van Gelder: Wooden iron? Husserlian phenomenology meets cognitive science. In J. Petitot et al. (eds.) *Naturalizing Phenomenology*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1999, 245-265.
- [12] E. Husserl: *Přednášky k fenomenologii vnitřního časového vědomí*. Ježek, Praha, 1996.
- [13] I. M. Havel: Zdánlivá přítomnost. *Vesmír* 85 (2005) č. 5, 245.
- [14] C. Koch: *The Quest for Consciousness: A Neurobiological Approach*. Roberts and Co., Englewood, CO, 2004.
- [15] I. M. Havel: Čas ze vzpomínek. *Přítomnost* (léto, 2004), 16-18.
- [16] I. M. Havel, M. Mitášová: Prostor prožívaný jako prostor k jednání. In: *Prostor a jeho člověk* (M. Ajvaz, I. M. Havel, M. Mitášová, ed.), Nakl. Vesmír, Praha, 2004.
- [17] F. J. Varela, E. Thompson, E. Rosch: *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. The MIT Press, Cambridge, Mass., 1991.
- [18] A. Noë: *Action in Perception*, MIT Press, 2005.
- [19] J. J. Gibson: *The Ecological Approach to Visual Perception*. Houghton-Mifflin, Boston, 1979.
- [20] I. McEwan: *Pokání*. Odeon, Praha 2003 (překl. M. Válková).
- [21] K. R. Popper: *The Open Universe: An Argument for Indeterminism*. Routledge, London 1988.
- [22] T. Shallice: The detection of change and the perceptual moment hypothesis. *Br. J. Stat. Psychol.* 17, (1964) 113-135.
- [23] J. R. Searle: *Rationality in Action*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 2001.
- [24] I. M. Havel: Brionin prst. Res. Report CTS-06-03 (February 2006).
- [25] L. Wittgenstein: *Filosofická zkoumání*. Filos. ústav AV, Praha, 1993 (překl. J. Pechar).
- [26] W. Penfield, T. B. Rasmussen: *The Cerebral Cortex of Man*. Maxmillan Books, New York, 1950.
- [27] A. Damasio: *The Feeling of What Happens*, Harcourt, San Diego, 1999.
- [28] M. Heidegger: *Bytí a čas*. OIKOYMENH, Praha, 1996 (překl. I. Chvatík et al.)